УДК: 821.161.2-92

Ціпко А. В.

ФЕОДОСІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ: ХУДОЖНІ ФОРМИ ЖИТІЙНОГО УОБРАЖЕННЯ

У статті розглянуто художню формо-виявність витворення житійного образо-представлення Печерського ігумена Феодосія. Уображення постаті ігумена-подвижника здійснюється через зібране у житійному переданні виявлене діювання у духовному зростанні в межах Печерського монастиря та духовного благословення від ігумена на «зовнішніх» – його творчій літературній спадщині.

Ключові слова: *житійна постать, формо-виявність, уображення, діювання.*

В статье рассмотрены художественные формо-явленности, использованные для житийного образо-представления Печерского игумена Феодосия. Воображение игумена-подвижникка осуществляется путем собранных в житийном предании его деяний на стезях духовного возрастания в пределах Печерского монастыря. Духовный действенный тип Феодосия Печерского также представляет игуменское благословение на «внешних» – его творческое литературное наследие.

Ключевые слова: *житийное лицо, формо-явленность, воображение, деяния.*

The article is devoted to artist forms of imagination of higumenon Feodosiy Pechersky in the spiritual living story. The imagination of Feodosiy Pechersky person was created with combining of higumenon's spiritual actions in the Kyiv-Pechersk monastery. Spiritual active typos of higumenon is presented with his blessing for «external» – his literature heritage.

Key worlds: *spiritual living story person, forming, imagination, spiritual actions.*

Уже саме вміщення «Житія» Феодосія Печерського до текстового зведення «Повісті временних літ» виявилося немалою мірою програмним. І причиною такого текстового укладання була, напевно, не лише вагома участь літописця Нестора (бо теж належав до печерської братії) в праці над літописом, а й вже на той час осягнена вагомість постаті самого Феодосія. Печерський ігумен Феодосій через своє «Житіє» на сторінках «Повісті» стає, отже, постійним «представником» Печерської братії та чудесної «двоїці», куди увіходив і його попередник Антоній Печерський.

Феодосій походив з Василева поблизу Києва (теперішнього Василькова). Батько його, певно, належав до ратних людей, згодом перейшов на службу до Курська, куди за ним перебралася й родина. Феодосій ще в ранньому дитинстві навчився грамоти та почав читати, як передає традиція, святе Письмо. Житійна оповідь зближує молодого курянина, майбутнього ігумена, до сакральних місцин світу. Перший напрямок поза курського духовного подвижницького шляху мав пролягти до Єрусалима. Виявляючи бажання духовного подвижництва, Феодосій мав бажання пристати до прочанської ватаги, що збиралася вирушити до святих місць Палестини. Але та перша спроба була невдалою – дорогою Феодосія наздогнала мати й силоміць завернула його додому. Хоча на цьому Феодосієвий шлях, що вже тоді снувався під духовне скерування, не перервався. Шукаючи й надалі собі місця для усамітнення у монастирський спосіб, Феодосій спрямовується до Києва. Купецький поїзд, за ким потай ішов Феодосій з Курська, привів його до гір над Дніпром. Чи ще не в той час життєписного усталення Феодосія здійснилося зближення окремих місцин світу та значеннєвого накладання географічно-семантичних окреслень в часовому перебігу людства, Києва та Русі. Ідеться про зближення понятійних елементів у сакральному світовому хронотопі – Єрусалима й Києва. Адже не на порожньому ґрунті розвиватиметься потім концепт «єрусалимськості» над Дніпром, тобто Києва – другого Єрусалима з його духовними вершинами, що постали на справжніх географічних горах. Як можна бачити, Феодосій не потрапляє до Єрусалима земного, та судиться йому прийти до Києва, де в печерній обителі Іларіона – Антонія він наближається до «горніх» – до Єрусалима небесного, через своє життя стаючи його «присним насельником» – небесно єрусалимським громадянином.

У чернечому служінні Феодосія спостерігається певне поєднання печерного (у справжньому розумінні цього поняття, коли зіставити його з дійсністю Печерського монастирського життя), і наземного – зв'язок зі світом – «миром». Ще самому Антонієві, хоч як він і не особливо цього бажав, адже прагнув життя переважно самітницького, доводилося сполучати «печерність» із «наземністю» у власному чернечому подвигу. А вже далі пішов Феодосій, розгортаючи й розгалужуючи «наземну» чернечу діяльність монастиря: як ченця, як ігумена, і як, щонайвиразніше, духівника-провідника не лише для монастирської братії, а й для багатьох світських осіб, зокрема для князів та княжих двірських людей, тобто для світу – «миру» на загал. Хоча, як видно з печерського чернечого звичаю, Феодосій не був «першостопим» на цій путі. Коли спостерігати узаконені в київській традиції монастирського життя, ґрунтованої значною мірою на печерській, способи розмови-спілкування зі світом поза печерним, то саме Антоній показував приклади такого увзаємнення, знаходячи часини для зустрічі з тими, хто шукав духовного настановництва та втіхи. Ігумен Антоній часто виходив на зустріч з прибулими до Печерського монастиря. Так, згадати хоча б його зустріч з матір'ю Феодосія, яка прибувши з Курська, розмовляла з ігуменом Антонієм, маючи на меті забрати сина з монастиря. Згодом так чинив вже й Феодосій, виходячи на зустріч до своїх духовних шукачів. Але й Антонієвий попередник в печерах на Дніпрових схилах Іларіон-митрополит теж не «втікав» цілковито від світу, а лише на певний час приходив до печери, аби поринути в молитву та роздумування. Переважну більшість денної праці віддавав Берестовому, заміській княжій оселі, де був церковним настоятелем і духівником, аж поки не було його покликано на митрополиче служіння.

Окрім усних повчань, робилися настанови й через писане слово. Збережені в часі плоди Феодосієвої літературної творчості, теж неодмінно звернені до народу (збереглося два таких твори). Можна віднайти у творчому спадку Печерського ігумена й твори, що задресовувалися, напевно, винятково до чернецтва (до таких належать 10 Феодосієвих творів). Хоча в той час духовні аж зовсім не вдавалися до граничного розмежування поміж чернецтвом та світськими особами у їхньому духовному зростанні.

Неодноразово при ознайомленні із супровідною науковою думкою стосовно творчості й життя Феодосія можна натрапити на судження про особливе протиборче налаштування Феодосія щодо давнішої культури слов'ян-русичів. Але чи вже такою відвертою гостротою й негативним спрямуванням щодо цього явище була сповнена Феодосієва творчість? Певно, що при розгляді «поученій» до народу Феодосія все-таки слід розрізняти в них ставлення до культового боку язичництва та окремі бачення дохристиянських творчо-посутніх елементів – це образність і семантика. Адже ж заперечує Феодосій переважно язичницьку обрядовість, яка ще тоді практикувалася в народному середовищі. Хоча головним чином протидія виявляється щодо «чародіяння», «волховства», «відомства», які вже так виразно на думку середньовічного автора, визначалися як спілкування із злим духом. Поряд з тим є у Феодосія згадки про тих, які молилися біля води та в «рощеньє». Всім таким молінням протиставлено соборну молитву в Церкві – таїнному утворенні послідовників Христа.

Що ж до поетичних форм давньої слов'яно-руської спадщини, то, мабуть, щодо цього Феодосієве заперечення не спрямовувалося цілковито. Адже в який образний спосіб «зодягали» б проповідники християнського вчення свої слова-звертання, говорячи про красу світу як Божого створіння? Для кращого «разумінія», звісно, використовувалася образність і номінологія предметів і явищ з мови народу, з яким провадилася бесіда. Так само було і з словом писаним. Ось до прикладу, інший тогочасний автор митрополит Київський Георгій (XI ст.), говорячи про особливості споживання страв у період після Великодня, називає, вже за місцевою традицією, тиждень, що передував святу Трійці, – «русалная неділя».

Та навіть несвідоме використання давнішого «образного матеріалу» щораз виникало у авторів тогочасної доби, які виростали, безумовно, з свого уроджено-близького образного та мовно-культурного середовища. Все культурне давнє руське сполучалося у авторів києво-руського часу з набутим культурно-художнім матеріалом, отриманим від культурного сусідства і взаємин у ньому.

У цих стосунках найбільш заозначується культурне візантійство. Візантійська традиція, як богословська, так і літературна, обрала до свого вжитку образи й поняття з «афінейської мудрості» та еллінської літературної практики. На таких основах поставали творчі корпуси Василія Великого, Йоана Златоустого, Григорія Богослова. Містила, як показує історично-дійсний фактаж, «цих авторів» і давня Печерська книгозбірня. Перегуки зі «Златоструєм», зокрема, можна відчути у повчанні Феодосія «Про казні Божі» [3, с. 373–374], де звучить заклик відмови від залишків язичницької обрядовості. Можна говорити, що писемна сюжетика, а серед того, напевно, й твору «Про казні Божі» у подальшому вплинула й на сюжетно-образні лінії й печерської малярської традиції. Мабуть, що не на порожнечу буде поставлена малярська композиція, яка належить хоча вже до значно пізнішого часу й інших творчих напрямів (доби бароко), але все-таки увиразнює образно-традиційний для Печерського монастиря підхід до зображення життєвої людської та есхатологічної проблематики (розлога композиція «Страшний суд» у галереї на Ближніх печерах Києво-Печерської лаври). Тож як візантійці зверталися у бік культурного еллінства, так і руські автори не могли суціль відкинути все стосовно них попереднє, навіть з огляду на звичайну потребу сприйняття-розуміння читачами та слухачами їхнього писаного слова.

Часом Феодосієві закидалося пізнішими дослідниками, як не виглядає дивним, але рішуче заперечення давніх слов'яно-руських культурних елементів. Як приклад наводився наказ князя припинити гру на гуслах музиками в княжому теремі при появі печерського ігумена. Та через такий наказ скоморохам і музикам князь виявляв лише своє особливе пошанування до постаті Феодосія-чорноризця і його чернечого стану. Адже ж не сам Феодосій, як каже передання, віддавав подібні накази, до таких дій вдавався князь, коли тільки-но бачив ігумена Феодосія в своїй оселі.

Феодосієві-письменнику належить слово-послання, задресоване київському князеві Ізяславу Ярославичу «О пості в среду і пяток і о варяжской (латинской вірі)». За суттю своєю цей твір надто «вростає» в тогочасні обставини, хоча швидше організаційно-взаєминні, аніж догматичні непорозуміння поміж «латинами» та «греками». Разом з тим слово до князя мало опертя і на київський ґрунт. Адже в Києві сходилися торговельні шляхи, які в інтересах вигідного розгортання збуту приводили сюди значне число представників іншоетнічних та відмінних від киян і за віровизнанням осіб. Були серед них і «латини», а за походженням поляки, угри та німці. Хоча Феодосієва засторога князеві на перший погляд і видається категоричною, та від самого спілкування, яке виникало на підставі тогочасної дійсності, відійти таки не вдавалося. Власне, до особливо виразного радикалізму – припинення взаємин з латинським світом в усьому, й навіть на рівні побутового спілкування, не закликає Феодосій.

До уваги слід взяти й таку прикметну ознаку, що виявляється при розгляді ідейного напрямлення Феодосієвої настанови. Цікавим і помітним є те, яка сила доказів набуває переважального характеру в «Слові» Феодосія. Навіть незважаючи на грецьке походження митрополитів (прибували вони з Царгорода), спрямовується вона не на захист «грецизни», але «руськості», яка спирається на втрадиційовану вже для Києва й Русі християнську спільноту. Через те зрозумілішою стає й загальна, часом піднесена в голосі, тональність настанов ігумена Феодосія. Адже слід було би розрізняти побутове спілкування в тогочасних київських слобідках й на торжищах, і на рівні княжого терема й дружини. Бо саме там через послів могли чинитися всілякі підступи, які часом негативно позначалися й на скріплюваній тогочасній київській ідеї з її вираженням у внутрішньому бутті та зовнішньому спілкуванні – як політичному, так і культурному.

Неодноразово князі схилялися на чужинецькі пропозиції, шукаючи собі спільників до здійснення власних амбітних задумів. І князь Ізяслав, скинутий з Київського княжого «столу», звертався по допомогу до польського короля Болеслава та до папи Григорія VII. З іншого боку, не надто загострює (чи навіть діє зовсім протилежно – послаблює) ідейний тон Феодосієвого слова «О латиніх» і виразна для Печерського Патерика оповідь про варяга Шимона. Цей Шимон (Симон), як і далекі греки-майстри, теж з далекого краю поспішає на підмогу отцеві-ігуменові Феодосієві в побудові Великої монастирської церкви, приносячи золотого вінця зі своєї землі до новоспоруджуваного храму [2, с. 2–3].

З цих взаємин із «зовнішніми» постає ще одна характеристична особливість, що зміцнює уявлення про небоданність Великої монастирської церкви й про небесне піклування щодо її появи, тобто зведення, але саме таки в Печерському монастирі. Все виглядає так, що братія й ігумен недавно посталої й небагатої на гроші обителі ще й не думають особливо про зведення церкви, та ще й такої за розмірами, до того ж й мурованої. Але церква подається заслужникам монастиря теперішнім та майбутнім як дар і стає благословенням цього монастирського місця й цілого міста Києва. Через те церкву, яка неначе зіступила з небес, називалося «небеси подобною». Свою «лепту» вносить на пришвидшення появи цього «небесного дару» й Шимон-варяг, який прибув з країв, де панувало обрядове латинство. Але його сприймають з «благоговінієм», так само приймається і його золотий дар. У «Сказанні про побудову Печерські церкви» підкреслено його свояцтво-близькість, коли він наближається до правдивої віри: «оставив латинскую буєсть и истинні віровав в Господа нашего Ісуса Христа і со всім домом своім, яко до 3000 душ, і єреи своіми» [1, с. 50].

Через те й твір «О латиніх» Феодосія видається не настільки вже різким й антилатинським. Та й сам автор Феодосій подає швидше оповідний, ознайомчий виклад, звісно, й з підсумковими настановами застережного характеру. Бо саме «Слово» названо як оповідь «о латиніх» а не «противу латин», як то відбивалося часом в назвах, коли твір мав виразний полемічний характер. Звісно, що ознаки полемічності, як особливого напрямку творчості, що виникали на ґрунті віровизнавчих проблем, наявні і в Феодосієвому «Слові». Сам твір виник на запит й «інформативну потребу» князя. Це князь спонукає Феодосія скласти «Слово», подаючи відповідь на «впрос благовірного князя Ізяслава о латиніх».

У зіставленні з постаттю Феодосія прикметно з'являється ще один семантичний натиск, а саме на вторинному іменному означенні Печерського монастиря. Першим, звісно, було називання монастиря за земельною прив'язкою – в Києві, а також зауважувався і спосіб поселенського подвижництва ченців – у печерах, отже – і Печерський. Але, навіть незважаючи на те, і цього не забуває традиція, що засновником Печерського монастиря був Антоній, в словесній творчості не рідко (ось так у сказанні єпископа Симона Владимирського) Печерський монастир поєднується майже винятково з іменем ігумена Феодосія: «іже в Києві, в лаврі святого Феодосія».

Церква Печерська Успенська за монастирським звичаєм вважалася «небоданною». Саме так – у чудесному сні було сповіщено про її побудову царгородським майстрам. З неба подавалися зна-

мена про її побудову вже після приходу царгородських майстрів до Києва. Кілька разів, як передає монастирська традиція, церкву бачили піднятою. Бачив це один з бояр, який проходив з челяддю на значному віддаленні від монастиря. Піднесенням над землею і янгольською службою, що тривала впродовж усієї ночі, врятовано було Печерський монастир та його насельників від пограбування та винищення.

Церкву Успенську вважали Феодосієвою, хоча будували й освятили її вже через три роки після Феодосієвої смерті 1089 р. Закладалася церква ще за життя Антонія, який на той час відійшов від ігуменського управління монастирем і проживав, вірогідно, в печері. Після освячення було вирішено, що померлий ігумен Феодосій має лежати в «своїй церкві». Відкривав мощі Феодосія Нестор Літописець за наказом ігумена Феофана.

Як молитовник і захисник правди, неодноразово ігумен Феодосій ставав на захист усталеного державного ладу. Коли стався конфлікт і розбрат за київський княжий стіл поміж Ізяславом та його молодшим братом Святославом і Всеволодом Феодосій, наражаючися через свої судження й позицію, на гнів князів-повновладців, все ж таки став на бік вигнанця. Навіть наказав не згадувати, як то велося за «чиновими» богослужбовими приписами, імені княжого (незаконного на переконання Феодосія) на ектеніях під час служби в монастирських церквах. Поминалося й надалі ім'я Ізяславове. Але боярська думка і судження монастирської братії змінили в думці й Феодосія, який пізніше таки дозволив поминання імені Святослава, але все-таки другим після імені Ізяславового. Князь Ізяслав, як носій традиції і зберігач доброустрою держави, називався Феодосієм підкреслено «благовірним».

Велику Успенську церкву було освячено за ігумена Печерського Стефана митрополитом Київським Йоаном, а князював тоді у Києві Всеволод. Засновникові й започаткувальнику будови Великої церкви не вдалося за життя бачити будівництво завершеним. Всі троє померли впродовж одного року. Спершу Антоній, згодом Феодосій та невдовзі і Святослав, який першим взявся до копання рову під майбутню споруду. Але ігумен Феодосій на увесь подальший час шанування Лаври стає її «представником» у Великій церкві, через те, що мощі ще одного учасника «двоїці» ігумена Антонія при спробі винесення з місця їхнього першого покладення в печерах назовні залишилися непорушними за чудесною вказівкою.

Ігумени Антоній і Феодосій виступили «двоїцею» – «главизною» у постанні Печерського монастиря та розгортанні духовного шляху Києва й Русі. Їхні житійні подвиги творять визначену послідовність – вони з'явилися у Києві «на печерах» один за одним. Через те й художня патерикова оповідь «двонерозлучає» Антонієво – Феодосієвих діянь, вбачаючи їхню «потребну» взаємонаступність. Отже, в Антонієві — першоігумена, а в Феодосії – здійснювача-розбудовника усього розпочатого першоігуменом на Печерських пагорбах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ісіченко І. Києво-Печерський Патерик у літературному процесі кінця XVI – поч. XVIII ст. на Україні / І. Ісіченко. – К. : Наукова думка, 1990. – 180 с.
2. Києво-Печерський Патерик [вступ, примітки Д. Абрамовича]. – К., 1931 – 278 с.
3. Порфирьев И. История русской словесности / И. Порфирьев. – Казань: Типография императорского университета, 1886. – 724 с.

© Ціпко А. В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 05.05.10 р.